

Barbara Stawarz

GNOSTYCYZM W POEZJI LIRYCZNEJ APOLLONA MAJKOWA

Rozległy czasoprzestrzenny obszar literackich inspiracji, słynących zwłaszcza ze strony kultury antycznej i wczesnochrześcijańskiej, wprawne władanie tworzywem słownym, umiejętność delektowania się obrazem poetyckim, eskapistyczne w gruncie rzeczy spojrzenie na świat sprawiły, że Apollona Majkowa (1821-1897), bez żadnych kontrowersji, zaliczano do grupy najoryginalniejszych twórców nurtu "sztuki czystej"¹, także w jego odłamie antologicznym.

Autor wielu cyklów lirycznych (np. "Fantazii", "Kamiei", "Nieapolitanskij albon", "Excelsior", "Akwarieli"), ale i poematów, rozpoczął swoją drogę twórczą od przyglądania się kulturze starożytnych. Stąd idący impuls, niezwykle ważny dla przedstawicieli szkoły, pozostał istotnym elementem Majkowowskiego widzenia świata.

Dla Majkowa bowiem refleksja nad literaturą antyku, zarówno starogreckiego, jak i późnego, rzymskiego, nie była tylko krótkotrwałym młodzieńczym zachwytem ani też zadumą twórcy doświadczonego. W poezji Majkowa, jakkolwiek ją interpretować, antyk jest obecny nieustannie jako kultura w pewien sposób przeżyta przez poetę. Twórca przebywał kilka lat w Italii i miał sposobność doznawania jej na co dzień. Wrażenia z tego pobytu określiły, jak się wydaje, Majkowowskie spojrzenie na starożytność, postrzeganie jej z pewnego czasowego oddalenia.

Apollon Majkow zaczyna przygodę z przeszłością już na przełomie lat trzydziestych i czterdziestych (wówczas powstała utwory zebrane w cykl pt. "W antologiczeskom rodie"). Wiersze z tego okresu przypominają poczynania innych antolo-

gików: plastyka obrazowania, precyzyjny kostium antyczny łączy się w nich z fabularnym i językowym automatyzmem. A jednak już tutaj daje o sobie znać pewna właściwość wyobraźni Majkowa, jego skłonność do konfrontowania, wynikający stąd niepokój i niepewność w poszukiwaniu filozoficznego wsparcia.

Poezja antologiczna wybrała, idąc śladem swego praźródła - liryki antycznej, wstrzeźliwość emocjonalną i sam Majkow był również przeciwnikiem odkrywania najintymniejszych myśli w poezji, ale przecież właśnie u niego najsilniej w strukturę obrazu ingeruje podmiot liryczny, artysta, pośrednik w poznaniu minionego świata, obarczony świadomością człowieka współczesnego. Poprzez akt przypominania (tą właściwością najpełniej naznaczony jest cykl "Oczerki Rima", przez krytykę chętnie wiązany z wpływami "szkoły naturalnej")² usiłuje on z zastanych fragmentów przestrzeni: ruin, szczątków budowli i rzeźb odbudować przeszłość, a właściwie do jej wyobrażonego imponującego tła dorysować nędzę i marność Rzymu współczesnego.

Konfrontacyjność "Szkieł Rzymu", stosunkowo wczesnych wierszy poety (lata czterdzieste), nie zatrzymuje się na krawędzi obrazowej polemizacji, rodząc zapowiedź problemu, absorbującego go w dojrzałej twórczości - zderzenia dwóch kultur, filozofii i religii: pogańskiego świata antyku w jego punkcie szczytowym i wczesnego, pełnego napięcia chrześcijaństwa, budującego dopiero swoje filozoficzne podstawy³. Tej sprawie poświęca Majkow większą formę poetycką: tragedii ("Dwa mira") i poematu ("Olinf i Esfir"), wszakże i liryka jest nią napełniona.

Filozoficzno-religijne poszukiwania poety ulegają wzmożeniu w latach siedemdziesiątych, by nasilić się jeszcze bardziej w następnym dziesięcioleciu. W wierszach zebranych w cykle "Excelsior", "Wiecznyje woprosy", a przede wszystkim w cyklu "Iz Apołłodora Gnostika" twórca precyzuje swoje filozoficzne przemyślenia. Znamienny jest w tym względzie zwłaszcza zbiór "Iz Apołłodora Gnostika", powstały w latach

1862-1893, tematycznie i formalnie związany z późnym antykiem. Majkow dopuszcza się mistyfikacji, powołując do życia istniejącego rzekomo w II wieku filozofa, o którym pisze w liście do M.I. Suchomlinowa (1889 r.):

"Czy Pan wie, kim jest Apollodor Gnostyk? To mój pomysł: nie lubię ujawniać swoich najintymniejszych myśli i koncepcji, dlatego też użyłem takiego fortelu"⁴ (tłum. B.S.).

Nie bez powodu wybiera poeta ten mecenat. Gnoza - gnostycyzm - zjawisko wyznaniowe i pewien system kierunków teozoficznych - oznacza spotkanie i dialog religii Wschodu i różnych odłamów myśli hellenistycznej w obliczu coraz prężniejszego chrześcijaństwa. Pod wpływem gnozy, orientacji o wielu rozgałęzieniach (gnostycyzm, zapożyczający wiele wątków od chrześcijaństwa ortodoksyjnego, wywiera na nie także spory wpływ: m.in. na tzw. augustyński odłam katolicyzmu oraz na niektóre nurty prawosławia)⁵, dokonuje się zwrot w sposobie uprawiania filozofii. Rosnąca potrzeba wyjścia poza myślenie dyskursywne wiedzie ku pragnieniu osiągnięcia wiedzy niedostępnej doświadczeniu zmysłowemu i ku konieczności podniesienia w człowieku świadomości jego nadprzyrodzonego, boskiego pochodzenia.

Próby stworzenia własnej wizji człowieka i kosmosu pójdą u Majkova właśnie w kierunku koneksji z koncepcją gnostycką. Poeta nie przywiązując się do konkretnej gnozy przejmuje główną jej zasadę, podstawową dla całego ruchu gnostyckiego: dualizm, zarówno w jego wymiarze kosmologicznym, jak i antropologicznym. W Majkowowskim ujęciu bytu pobrzmiewają zatem tony manichejskiej ontologii, następuje ścisłe rozgraniczenie wszechrzeczywistości na dwa prapierwiastki, kontrpartnerkie, nieskończone i niezniszczalne: Światło-Dobro i Ciemność-Zło oraz analogiczne rozdzielenie natury ludzkiej na współegzystujące, ale wrogie sobie porządki: duszę i ciało.

Nieśmiertelna dusza, światło i pierwiastek boski, zamknięta została w ciele-więzieniu (tieleśnoje zakluczenije,

plen, uży), podejmując nieustannie próby wyzwolenia się z więzów materii i osiągnięcia prastanu - pełnej jedności z Bogiem. Gnostycyzm ortodoksyjny upatrywał w więzach ciała zło, brzydotę i cierpienie, ciało bowiem rodzi namiętności a poprzez nie wdziera się do człowieka zgubny dlań świat materii⁶, która uniemożliwia powrót do pierwotnego, duchowego stanu. U Majkova akt przypominania, będący właśnie gnozą (proces przypominania ujmowany jest w gnostycyzmie w aspekcie soteriologicznym)⁷, pozwala wybranemu odzyskać stan ponadmaterialny i ponadczasowy.

От уз освобожденный дух
Первоначальный образ примет,
И с вечных тайн пред ним подымет
Завесу Смерть, как старый друг,
И возвратит ему прозренье,
Сквозь все преграды вещества,
Во все духовное в творенье,
О чем в телесном заключенье
Он и мечтать дерзал едва...

(Заката тихое сиянье)⁸

Umiejętności przypominania sobie praźródła własnego bytu, tylko częściowo wiążącej się u Majkova z Platońską teorią anamnezy, nie łączy poeta w zasadzie z tak ważnym dla większości odłamów gnozy problemem reinkarnacjonizmu, sugerując możliwość jedyne go dla każdego człowieka materialnego istnienia. Gnoza jest dla niego raczej genezą, która "przywraca człowiekowi jego prawdziwe narodziny, znosi jego genetyczną i duchową niedojrzałość"⁹.

Za swoistą odmiennoscą uznać należy Majkowowskie pojmowanie ograniczeń materii. Obietnica poznania tajemnicy wieczności może zostać spełniona po odrzuceniu fizykalnej, nieduchowej rzeczywistości. Przychylający się do teorii destrukcyjnej siły materii w akcie poznania ("Zakata tichoje sijanije"; "Smotri, smotri na niebiesa") nie propaguje Majkow-praktyk uwalniania się od fizycznego przywiązania do świata. Zdaniem poety, nie ma większego sensu etyka rygo-

rystycznie ascetyczna, podobnie jak bezpodstawne jest przekonanie, iż doczesność nie posiada prawdy bytu rzeczywistego ("Askiet! ty niekiedy w pustynie ...") będąc zaledwie cieniem idei i mirażem. Koncepcja Majkowa wydać się może połowiczna, a nawet do pewnego stopnia niekonsekwentna, bo mimo świadomości cierpienia i nieszczęść, niesionych przez życie, nie godzi się twórca (a myśl tę ocala szczególnie w wierszach późniejszych, z lat dziewięćdziesiątych) w pełni z teorią absolutnej bezwartościowości w procesie wtajemniczenia ziemskiej egzystencji człowieka.

Но говорит мне тайный голос,
Что не вотще душа моя
Здесь и любила, и боролась:
В ней есть своё живое я!
И жизнь — не сон, не сновиденье,
Нет! — это пламенный святой,
Мне озаривший на мгновение
Мир и небесный, и земной,
И смерть — не миг уничтоженья
Во мне того живого я,
А новый шаг и восхождение
Все к высшим сферам бытия!

("Askiet! ты некогда в пустыне...")¹⁰

Owa wątpliwość, ruch wahadłowy od całkowitej negacji materii ("Smotri, smotri na niebiesa") do prób odbudowania wiary w trwanie doczesne jako jednego ze szczebli na drodze poznania, zaciążyła nad wieloma utworami poety. Majkow występuje z koncepcją niemożności posiadania wszechwiedzy, która wyzwala automatycznie bunt i złorzeczenie, ale też przyznaje rację człowiekowi przystającemu na swą nieuniknioną cielesność, poddającemu się spokojowi i cierpliwości stoickiej ataraksji ("Iz biezdney Wiecznosti, iz głubiny Tworienja"; "«Procz ideały!» Groznyj klik!..."), gdyż osiągnięcie najwyższej sfery bytu gwarantuje dopiero spójnia życia i śmierci.

Problem nadrzędny w rozważaniach Majkowa dotyczy samego procesu poznania. Rzecznikiem tego, co odwiecznie ukryte, czyni poeta jednostkę szczególnie duchowo przysposobioną.

Nie jest nią gnostyczny mędrzec-filozof, ale twórca zdolny do ogarnięcia myślą istoty prawdy. Właśnie myślą, która pojmowana jest przez Majkova ("Wopłoszczonnaja, swiataja"), zgodnie z teorią gnostyczną, jako nieintelektualne, identyczne z doświadczeniem wewnętrznym poznanie istoty rzeczy, jako mająca coś z objawienia wiara-rozumienie¹¹. Temat natchnienia poetyckiego, nagłego wyzwolenia się myśli, podejmuje poeta z największą pieczołowitością, widząc w nim przejaw najwyższej, pochodzącej od Boga siły kreacyjnej, swego rodzaju momentu iluminacji, przyrównywanego do eksplozji Wielkiej Światłości, spowodowanej nagłym uderzeniem boskiego ognistego miecza w ciemność (udar mołnii, udar posłanca bożija). Tej wielkiej chwili nie doświadcza wszak każdy, lecz tylko wybraniec ("Wopłoszczonnaja, swiataja"; "Mysl poetičeskaja - niet!"), czekający na nią wiele lat w cierpieniu. Majkowowski twórca ma wyraźne poczucie własnej wartości, doznając obecności światła w swojej duszy ("Czużoj dla wsiech"), czy, analogicznie, czując w sobie ziarno (nasienie) przyszłego tworzenia ("Jest' mysli tajnyje w duszewnoj głubinie"), widziane w procesie dojrzewania, rozrastania się i zakorzeniania w światłości i wieczności. Ziarno (pierwiastek boski, tworzenie, poznanie) pojawia się u Majkova w podwójnej perspektywie przestrzennej. Rzucone z góry w chaos ("Wdochnowienje - dunowienje") zostaje pochwycone przez jednostkę twórczą albo też, odwrotnie, wychodząc z dołu, z duszy ludzkiej ("«Nie odstawaj ot wieka» - łozung żywyj"), olbrzymieje, znajdując podatny niebiański grunt. A jest to grunt jedynie możliwy, bowiem prawdziwą ziemią były dla gnostyków zawsze niebiosy. Obcy na ziemi i równocześnie skazany na bytowanie wśród innych, doznaje twórca podwójnej alienacji ("Czużoj dla wsiech"): oddalenia od Boga i od ludzi. Jako jednostce wybranej dana jest mu jednak sposobność połączenia się z ideą za pośrednictwem poezji - najwyższej doskonałości i piękna, a zjednoczenie to następuje poprzez akt śmierci ("Poezija - wie-

niec poznania"), oznaczający ponowne narodziny, kiedy poza postacią świata przemijalnego otwiera się droga do wiecznego współistnienia z Bogiem.

Deifikując sztukę podąża Majkow za gnostyczną sugestią łączenia bezosobowej wizji absolutu z osobowym pragnieniem dostąpienia w nim zbawienia. Bóg objawia się w postaci Wiecznego Słońca, Wieczności, Nieba. Jakkolwiek nazwany, Bóg w poezji Majkova jest Światłością, tajemniczą i świętą mocą istniejącą w kosmosie. Połączenie się z Bogiem ma charakter powrotu do stanu pierwotnego ("Ex tenebris lux"), w którym istota ludzka znajdowała się w niepamiętnej przeszłości. Powrót do Boga po upadku w ciemność ziemi ("Iz dnia - Iz sołniecznego dnia - upał Ty priamo w nocz")¹² oznacza utożsamienie się ze światłem, odnalezienie swej prawdziwej natury.

Oстрыm odwróceniem Światła-Dobra jest konsekwentnie wskazywane przez poetę Zło-Ciemność. Ta koncepcja twórcy ma najbardziej spójny i trwały charakter. Ontologiczna równowaga obu pierwiastków niesie ze sobą sensy przede wszystkim negatywne. Co prawda nasilanie się ciemności powoduje natychmiastową wzmożoną jasność ("Nie gowori, czto niet spasiensa"), ale przecież świadomość uczestniczenia w szalonej grze sił, doznawanie dotkliwego uścisku niszczących potęg - Czasu, Rozumu i Siły, pozostawia człowieka w stanie ciągłej rozterki, niedosytu i zagubienia. Czas, w teorii gnostyków siła jednoznacznie destrukcyjna¹³, ukazany jest przez Majkova w całej swej ambiwalencji: z jednej strony jako należący do świata materialnego Czas-Fatum, z drugiej jako najdoskonalszy Czas nieskończony - Wieczność. Czas ziemski ze swoim naturalnym prawem unicestwiania struktur materii stwarza sensy także w pewnej mierze pozytywne: przyspiesza proces poznawania, dojrzewania człowieka do przyjęcia światła bożego.

Катись, катися надо мной,
Все просвещающее Время!
Завесу тьмы влеки с собой,
Что нам скрывает Свет святой
И на душе лежит как бремя, -
Чтобы мой дух, в земных путях
Свершив свое предназначенье,
Мог воспринять в иных мирах
И высшей Тайны откровенье!¹⁴

Opozycyjny wobec Światła element Ciemności (t'ma, spłoznój mrak, tuman, ozornaja tucza, užas t'my, nocz) posiada w Majkowowskiej konstrukcji wszechświata także dwoiisty wymiar. Obciążona znaczeniem strachu, substancjalnego rozpadu, grzechu, kłamstwa, cierpienia i śmierci, a więc znaczeniem wszelkiej niedoskonałości stworzenia, sprzyja równocześnie stanowi wyciszenia, pozwala dostrzec szczeliny (gwiazdy) jaśniejące w niebieskim murze ("Blizitsia Wiecznaja Nocz..."), przekonujące o istnieniu Światła i drogi do niego. Ubolewając nad katastrofalnym faktem zmieszania się tak różnych porządków, nie chce Majkow, a przynajmniej nie we wszystkich wierszach, uczynić ciemności czymś nieskończenie złym.

Не говори, что нет спасенья,
Что ты в печалях изнемог:
Чем ночь темней, тем ярче звезды,
Чем глубже скорбь, тем ближе Бог...¹⁵

Rozjaśnia ten obraz wprowadzając ideę oczyszczającej siły Nocy i ontologicznie związanego z nią cierpienia. Próba ciemności to konieczny atrybut prawdziwego poznania - zamysłowanie sobie własnej boskiej genealogii.

Majkowowska wizja świata w późnych wierszach poety reprezentuje jedną z wielu koncepcji gnostyckich. Zainteresowanie pisarza skomplikowanym układem poglądów, znamionujących późny antyk, wspartym na zasadzie współistnienia i równoczesnej opozycyjności, wynika - jak się wydaje - w równej mierze z indywidualnych odczuć poety i z filozoficznego niepokoju kultury rosyjskiej schyłku XIX wieku. Do idei przejętych przez twórcę z ruchu gnostyckiego należą bez wątpienia

nia: potrzeba poznania racji i źródeł dobra i zła, manichejski dualizm i wypływająca z niego teoria o fatalnych następstwach pochycenia Światła przez Ciemność, świadomość boskiego pochodzenia człowieka, kult Światłości i Słońca oraz soteriologiczny charakter gnozy. Należy jednak pamiętać, że poeta, w wielu utworach (nie tylko związanych z antykiem hellenistycznym) dający wyraz swej fascynacji urodą świata, nie przychylił się w pełni do poglądu o absolutnej bezsensowności egzystencji doczesnej. Przeciwnie, przekonanie o istnieniu w człowieku Światła-Dobra ugruntowało w nim wiarę w wartość ziemskiej wędrówki, a nawet więcej, docenienie materii doprowadziło poetę do sugestii, iż ziemski byt, jakkolwiek tragiczny, jest koniecznym faktem spełnienia się w nieskończoności.

PRZYPISY

¹ Por. J. Czykwin, Afanasij Fet, Studium historyczno-literackie, Dział Wydawnictw Filii UW w Białymstoku, 1984, s.142.

² Por. L.M. Łotman, Liriczeskaja i istoriczeskaja poezija 50-70-ch godow w: Istorija russkoj poezii, t.II, Leningrad 1969, s. 125.

³ Por. W. Kowalczyk, Świat pierwszych chrześcijan w twórczości A. Majkowa, "Zeszyty Naukowe KUL", 1983, Nr 2, s. 36.

⁴ A.N. Majkow, Izbrannyje proizwiedienija, Biblioteka poeta (Bolszaja sierija), Leningrad 1977, s. 820.

⁵ Por. J. Prokopiuk, Mit manichejski, "Literatura na świecie", 1987, Nr 12, s. 92.

⁶ Por. J. Legowicz, Historia filozofii starożytnej Grecji i Rzymu, Warszawa 1986, s. 408.

⁷ Por. S. Hutin, Gnostycy, przełożyła Krystyna Demianiuk, "Literatura na świecie", op. cit., s. 42.

⁸ A.N. Majkow, Izbrannyje proizwiedienija, op. cit., s. 225.

⁹ J. Lacarriére, Cień i światło, przełożyła Małgorzata Kowalska, "Literatura na świecie", op. cit., s. 66.

¹⁰ A.N. Majkow, Izbrannyje proizwiedienija, op. cit., s. 228.

¹¹ Por. J. Prokopiuk, Gnoza, gnostycyzm i manicheizm. Apologia pro domo sua, "Literatura na świecie", op. cit., s. 4; J. Legowicz, Historia filozofii starożytnej Grecji i Rzymu, op. cit., s. 398.

¹² A.N. Majkow, Izbrannyje proizwiedienija, op. cit., s. 217.

¹³ Gnostycyzm ortodoksyjny ukazywał czas wyłącznie w wymiarze tragicznym. Por. S. Hutin, Gnostycy, op. cit., s. 21-22.

¹⁴ A.N. Majkow, Izbrannyje proizwiedienija, op. cit., s. 30.

¹⁵ Tamże, s. 224.

Барбара Ставах

ГНОСТИЦИЗМ В ЛИРИЧЕСКОЙ ПОЭЗИИ АПОЛЛОНА МАЙКОВА

В работе рассматривается проблема религиозно-философских поисков представителя школы "чистого искусства" Аполлона Майкова. В некоторых поздних стихотворениях поэта (лирические циклы: "Из Аполлодора Гностика", "Вечные вопросы", "Excelsior") намечается сходство его идейных предложений с философией гностицизма.

На концепции Майкова сказались, в частности, такие принципы гностицизма, как: дуалистическое понимание космоса, представление о борьбе двух начал - Добра-Света и Зла-Темноты, сознание божественного происхождения человека и благотворный характер познания.